
Medievalismo en Extremadura

Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas
de la Edad Media

Jesús Cañas Murillo
Fco. Javier Grande Quejigo
José Roso Díaz (Eds.)

Medievalismo en Extremadura
Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas
de la Edad Media

Cáceres
2009

MEDIEVALISMO en Extremadura : Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas de la Edad Media / Jesús Cañas Murillo, Fco. Javier Grande Quejigo, José Roso Díaz (Eds.). — Cáceres : Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, 2009

XXII, 1310 pp. ; 17 × 24 cm.

ISBN 978-84-7723-879-9

1. Literatura medieval-historia y crítica. I. Cañas Murillo, Jesús (Ed.). II. Grande Quejigo, Javier (Ed.). III. Roso Díaz, José (Ed.). IV. Título. V. Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, ed.

82.09"04/15"

Cualquier forma de reproducción, distribución, comunicación pública o transformación de esta obra sólo puede ser realizada con la autorización de sus titulares, salvo excepción prevista por la ley. Diríjase a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necesita fotocopiar o escanear algún fragmento de esta obra.

© Jesús Cañas Murillo, Fco. Javier Grande Quejigo y José Roso Díaz, de la edición, 2009

© De los autores, 2009

© Universidad de Extremadura-Grupo "Barrantes Moñino", para esta 1.ª edición, 2009

Ilustraciones de cubierta: miniaturas de cancioneros del siglo XIII (Biblioteca Vaticana y Biblioteca Nacional de Francia) recogidas en el libro de Martín de Riquer, *Vidas y retratos de trovadores. Textos y miniaturas del siglo XIII*. Barcelona, Círculo de Lectores-Galaxia Gutenberg, 1995.

Edita:

Universidad de Extremadura. Servicio de Publicaciones

Plaza de Caldereros, 2. 10071 Cáceres (España)

Tel. (927) 257 041; Fax (927) 257 046

E-mail: publicac@unex.es

<http://www.unex.es/publicaciones>

I.S.B.N.: 978-84-7723-879-9

Depósito Legal: M-52.674-2009

Impreso en España - *Printed in Spain*

Impresión: Dosgraphic, s. l.

EL *FLOS SANCTORUM ROMANÇAT*: ELS DOS INCUNABLES DE LA TRADUCCIÓ CATALANA DE LA *LEGENDA AUREA*¹

Hèctor Càmara i Sempere
Universitat d'Alacant

1. INTROIT

La *Legenda aurea*² del dominic Jacobus de Voragine (*ca.* 1230-1298), escrita al voltant de 1264, és una obra de gran rellevància per a les lletres medievals. Es tracta, com és de sobres conegut, d'un recull enciclopèdic de vides de sants i de festes litúrgiques, tant cristològiques com mariològiques, ordenades a partir del calendari litúrgic cristià. La gran difusió d'aquesta obra arreu de l'occident europeu en els darrers segles de l'edat mitjana la convertí en poc temps en un referent de consulta i lectura obligada present en biblioteques reials, nobiliàries, conventuals i, fins i tot, parroquials. La literatura, les arts plàstiques i el teatre també se'n feren ressò i l'empraren com una de les fonts principals a l'hora de tractar la temàtica hagiogràfica.

Ben prompte aquesta obra, escrita originàriament en llatí, es traduí a les diverses llengües vernacles i entre les primeres que traslladaren aquest text es troba el català, que ja tenia enllestida una versió a finals del segle XIII, text que coneixem gràcies a cinc manuscrits complets dels segles XIV i XV. L'aparició de la impremta en la segona meitat del segle XV féu que aquesta obra i les seues traduccions tingueren una major difusió gràcies a les diferents impressions amb què comptaren des de finals del segle XV i al llarg del XVI. De la traducció catalana conservem dues edicions incunables: una publicada el 1494 a Barcelona per Johan Rosenbach i una altra de la qual no coneixem ni la data ni el lloc d'edició ni l'impressor, encara que es pot situar entre els anys 1490 i 1496. Aquests impresos, amb petites diferències lingüístiques, ens ofereixen el text actualitzat d'aquella traducció catalana que es remuntava a les acaballes del segle XIII. El nostre objectiu es presentar aquests dos incunables i donar algunes conclusions provisionals sobre les relacions entre tots dos i amb la tradició anterior.

¹ El present treball s'emmarca en el projecte d'investigació *Edició crítica digital de textos literaris dels segles XV i XVI de les lletres valencianes* (GV07/140), finançat per la Generalitat Valenciana. El contingut es basa en una part del treball d'investigació *La vida de Maria en el Flos sanctorum romançat (1494)*, presentat davant del tribunal de Suficiència Investigadora el 18 de desembre de 2006.

² La *Legenda aurea* rep altres títols, com ara *Legenda sanctorum*, *Lombardica historia* i *Flos sanctorum*. Al llarg de la comunicació ens referirem a aquesta obra que ens ocupa principalment com a *Flos sanctorum* perquè possiblement és la denominació més estesa en còpies, traduccions i documents històrics, a més de ser el títol dels dos incunables que tractem. Sobre la denominació en l'àmbit català *vid.* Voragine, 1977: xiii-xvii.

2. EL *FLOS SANCTORUM* EN CATALÀ: DEL MANUSCRIT A L'IMPRÉS

La *Legenda aurea* és el fruit d'una espiritualitat i d'una pietat nova que apareix en el segle XII i que es consolida en el XIII gràcies a la tasca dels ordes mendicants, sobretot dels franciscans i els dominics. Una devoció que busca en els sants i en la Mare de Déu la mediació amb la divinitat que permeta la salvació de l'ànima i la solució de la desgràcia o la misèria. És un camí doble el que es recorre gràcies a aquests mitjancers: de Déu cap als fidels com a taumaturgs i dels fidels cap a Déu com a models de conducta cristiana. És en aquest context devocional que s'entén l'àmplia divulgació de l'obra de Voragine, tant en el llatí original com en traduccions en les llengües vernacles.

En l'àmbit de la llengua catalana, són nombroses les notícies documentals que ens parlen de la presència del *Flos sanctorum* en àmbits socials molts diversos. La pervivència de tota una tradició de manuscrits amb una traducció al català de l'obra que es remunta a finals del segle XIII, l'origen de la qual ja estudià Coromines en l'edició del manuscrit de la BNF (Voragine, 1977: XVIII), palesa aquesta àmplia difusió. A continuació enumere els manuscrits complets que es conserven:

1. El manuscrit més conegut dels conservats i el que ha suscitat més interès és el ms. 44 del fons espanyol de la BNF, conegut amb el nom de *Vides de sants rosselloneses* (ms. P) i publicat per Coromines, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard (Voragine, 1977). El manuscrit es data en la primera meitat del segle XIV. Coromines s'interessà per la llengua d'aquest manuscrit perquè el text, encara que emprà una variant formal i estandarditzada del català, fa servir també formes dialectals, arcaïsmes i, fins tot, vulgarismes que doten la prosa de molta riquesa i espontaneïtat. En un primer moment es parlà d'una redacció feta a la diòcesi de Girona; en canvi, les característiques lingüístiques del manuscrit semblen indicar que s'escrigué a la diòcesi d'Elna, que s'estenia pels territoris de parla catalana al nord dels Pirineus.
2. Un altre manuscrit es conserva a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona amb la signatura 713, el qual fou aprofitat per anotar les variants respecte al ms. P en l'edició de 1977. En paraules de Coromines és «menys valuós que l'estudiat, en tots sentits, però aquest sí que era còpia independent i bastant fidel al llenguatge primitiu» (Voragine, 1977: X). Pel que fa a la relació entre els ms. P i B i l'original,

no provenen directament de l'original sinó d'un arquetipus comú que ja contenia un bon nombre d'errades de còpia i que per tant no era autògraf, i algunes d'elles demostren que aquest arquetipus no era còpia d'un autògraf sinó sigui d'una còpia d'aquest o almenys còpia d'un manuscrit dictat però no escrit pels autors de la traducció; per la seva banda, que ni P ni B eren còpia directa de l'arquetipus sinó amb un manuscrit intermedi i, en el cas de B, potser amb dos successius (Voragine: 1977: XVIII).

El ms. de Barcelona, amb el títol de *Flos sanctorum en català* afegit per una mà posterior, ha estat datat en el segle XIV.

3. Un dels manuscrits més interessants, que roman pràcticament inèdit, és el conservat a la Biblioteca de El Escorial amb la signatura N-III-5 i amb el títol de *Flos sanctorum en cathalà* a les guardes, de mà posterior. Aquest text podria ser de començaments del segle XIV.

4. La Reial Acadèmia de la Història (cod. LXXXVIII) atresora un altre manuscrit català de l'obra de Voragine, amb el títol, de mà posterior, *Vidas y milagros de diferentes santos en un libro de folio*, copiat entre 1350-1400.
5. Un altre dels grans manuscrits que contenen la traducció catalana del *Flos sanctorum* és el conservat a l'Arxiu Capitular de Vic (sig. c. 174 L), publicat per Nolasca Rebull (Voragine, 1976) i que duu al lloc el nom de *Legenda aurea* (ms. V). Encara que hi ha diverses opinions, sembla ser que el manuscrit pot datar-se a la primera meitat del segle XV. El manuscrit té diverses llacunes d'una certa extensió. El text actualitza els ms. de París i Barcelona i afegeix alguns sants que no apareixen en aquells, fins i tot és possible inferir un origen franciscà de la còpia a causa d'una major presència de sants d'aquest orde en les insercions que se'n fan. A més a més, no sempre la font de les noves incorporacions és la *Legenda aurea*, en ocasions s'aprofiten relats que tenien una difusió no vinculada a l'obra de Voragine. En comparació amb el ms. de Barcelona i amb el text llatí de la *Legenda aurea*, el manuscrit de Vic tendeix a la reelaboració (Voragine, 1976: XXXIV).

Com és sabut, l'aparició de la impremta a les terres de la Corona d'Aragó al darrer quart del segle XV permeté, entre d'altres coses, una major difusió d'aquelles obres que ja havien obtingut fortuna en la transmissió manuscrita dels segles anteriors. El *Flos sanctorum* començà a imprimir-se des de ben prompte, juntament amb altres obres devocionals i teològiques. Tanmateix, és necessari diferenciar entre el llegendari de Voragine i la resta d'obres d'aquesta temàtica ja que aquesta obra la trobem sempre impresa *in folio* i no en quart o en octau, com era habitual a l'hora d'editar llibres de «literatura de masses», com podien ser els llibres d'hores o les vides de sants autònoms, de gran popularitat i difusió (Canet, 15-02-2006: 2). A açò s'afegeix la profusió de gravats reproduïts en aquestes edicions respecte a altres llibres, cosa que de segur encaria més els costos de les impressions i les feia menys assequibles.

Els dos incunables del *Flos sanctorum* en català que estudiem a continuació, a pesar de ser el resultat de la nova cultura de les lletres que s'obrí amb l'aparició de la impremta, arpleguen la llarga tradició manuscrita anterior de la traducció catalana de l'obra de Voragine. I com a marmessors d'aquesta tradició esdevingueren també models per als impresos d'aquest text al llarg del XVI, en nombre de sis³.

3. EL DOS INCUNABLES DEL FLOS SANCTORUM EN CATALÀ

3.1. Anàlisi codicològica

3.1.1. Edició de 1494

L'any 1494 Johan Rosenbach⁴ edità a Barcelona el *Flos sanctorum romançat* (que citaré com a I), amb què s'inicia la tradició impresa de la traducció catalana de la *Legenda aurea*, del qual s'han conservat dos testimonis:

³ L'estudi d'aquestes edicions cincenistes en relació amb els incunables la deixo per a un altre moment.

⁴ Johan Rosenbach fou un dels impressors alemanys que arribaren a finals del segle XV a València, on el trobem a partir de 1490 i fins a 1492, l'any següent ja apareix treballant a Barcelona (Berger, 1987: 45).

1. Exemplar de la BNE (sig. I-2000)⁵, es tracta del millor preservat. En el recto del f. i hi apareix el títol *Flos sanctorum romançat* i al verso apareix un gravat del Judici Final. Està format per 320 folis de paper (I-CCCXLIX) amb text de lletra gòtica distribuït en dues columnes de 44 línies cadascuna, mesura 279 × 199 mm, amb una caixa de 218 × 157 mm. Les caplletres estan decorades amb motius vegetals (no totes, algunes només tenen la lletra de guia) i conté multitud de gravats, que apareixen davant de cada capítol representant el sant o la festa a la qual està dedicat, encara que molts es repeteixen, sobretot quan es tracta de sants poc coneguts i amb una iconografia poc desenvolupada. L'imprés conté 41 quadernets numerats alfabèticament, de quatre bifolis cadascú (a-z⁸, 1⁸, A-Q⁸), encara que la numeració dels bifolis en comptabilitza erròniament cinc:
 - Apareixen numerats de forma errònia els següents folis: XXII (= XXI), XLVI (= XLV), CXXXI (= CXXVII), CXLVII (= CXXXVII), CXLVIII (= CXXXVIII), CXLVIII (= CXLIX), CLXI (= CLIX), CXCXVIII (= CXCVIII), CCXL (= CCL), CCLXVIII (= CCLXXVIII), CCCX (= CCCVIII), CCCXXXII (= CCCXXXI).
 - El f. LVIII apareix numerat com a LXXVIII, error que modifica la numeració posterior.
 - Manquen els següents folis: XLVIII-XLIX, CCXXIII-CCXXV I CCXXVIII-CCXXX (només roman el bifoli central del quadernet A).
 - Apareix repetida la numeració del f. XLVI.
 - Es produeixen els següents salts en la foliació: DEL CXLVIII (= CXXXVIII) al CXL; del CXLVIII (= CXLIX) al CLI.
 - El quadern F presenta un error de foliació que expliquem més avall, en parlar del testimoni de la Universitat de Barcelona.

2. Exemplar de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (inc. 687). Aquest testimoni és incomplet ja que comença pel f. X, ja encetada la vida de sant Andreu, i li manquen el darrer foli i alguns de l'interior. En total són 309 folis impresos (X-CCCXLVIII), més 8 folis amb algunes anotacions en llatí manuscrites, de 288 × 200 mm, amb una caixa de 227 × 157 mm. Els folis són de paper verjurat amb diverses filigranes⁶. Per fer una descripció més detallada enumerem les diferents incidències per quadernets, fent també referència a les errades de foliació de l'edició que ja hem comentat en el testimoni de la BNE.
 - a: manca
 - b: manca el bifoli *i* (f. IX i XVI)
 - c-e: complets
 - f: complet (el f. XLV apareix numerat per error com a XLVI, sense modificar la numeració posterior; al costat es corregeix a mà amb numeració àrbiga)

⁵ La descripció d'aquest testimoni s'ha fet a partir d'una reproducció de la BNE, de la consulta del catàleg BITECA (agost 2006) i de la comparació amb el testimoni de la Universitat de Barcelona.

⁶ Al primer full conservat apareixen les següents anotacions: «Del convent de S. Joseph de Barcelona», «Està prohibit en lo expurgatori de l'any 1632» (ratllat) i «Ex comissioni mihi tradita a SS Inquisitoribus huius principatus hunc librum expurgavi die 17 septembrius 1643 Fr. Nunnes ab Menne (?) ex calceatu carmelita».

- g: complet
- h: complet (el f. LVIII apareix numerat per error com a LXXVIII, canvi que modifica tota la numeració posterior; al costat es corregeix a mà tots els folis amb numeració àrabiga)
- i: manca el segon foli del bifoli *i* (f. XCII)
- k-l: complets
- m: complet (el gravat de la Passió està retallat)
- n: complet
- o: complet (el f. CXXVII apareix numerat per error com a CXXXI, sense modificar la numeració posterior)
- p: el primer foli del bifoli *iii* (f. CXXXV) està esquinçat; els f. CXXXVII i CXXXVIII apareixen numerats com a CXLVII i CXLVIII; i la numeració salta del f. CXXXVIII, que apareix com a CXLVIII, al CXL
- q: complet (el f. CXLIX apareix numerat com a CXLVIII i a continuació la numeració salta al CLI)
- r: complet
- s: el primer foli del bifoli *iiii* està esquinçat (f. CLXII), el f. CLIX apareix numerat per error com a CLXI, sense afectar la numeració posterior
- t-u: complets
- v: manca el bifoli *ii* (f. CLXXVI i CLXXXI)
u i v estan col·locats de manera inversa: t (de 167 a 174) – u (de 183 a 190) – v (de 175 a 182)
- x: complet (el f. CXCVIII apareix numerat per error com a CXCXVIII)
- y-C: complets
- D: complet (el f. CCL apareix numerat per error com a CCXL, sense afectar la numeració posterior)
- E: manca el bifoli *iiii* (f. CCLVIII i CCLIX)
- F: manca el bifoli *iii*, el f. CCLXIII està numerat per error com a CCXLIII, igual que el f. CCLXVI, que apareix com a CCLXVIII, i el f. CCLXVII, que apareix com a CCLXVIII. Reconstrucció del bifoli:

<i>i</i>	<i>ii</i>	<i>iii</i>	<i>iv</i>	<i>iv</i>	<i>iii</i>	<i>ii</i>	<i>i</i>
243	264	–	268	269	–	269	270 (imp.)
263	264	[265]	266	267	[268]	269	270

- G: complet (el f. CCLXXVIII apareix numerat per error com a CCLXVIII, sense afectar la numeració posterior)
- I-K: complets
- L: complet (el f. CCCVIII apareix numerat per error com a CCCX, sense afectar la numeració posterior)
- M-O: complets
- P: el primer foli del bifoli *i* (f. CCCXXXV) està esquinçat
- Q: falta el segon foli dels bifolis *i* i *ii*

3.1.2. Edició de 1490(?) - 1496(?)

La Biblioteca del Seminari Episcopal de Barcelona conserva un altre incunable del *Flos sanctorum* sota la signatura inc. 58 (que anomenaré I²), del qual no coneixem ni la data d'edició ni l'impressor pel mal estat de conservació. Diversos estudiosos han donat noms d'impressors, llocs d'edició i dates diferents, sempre entre interrogants: Johannes Trechsel, Lió, ca. 1490-1494 (García Craviotto, 1988: I 493); Lope de la Roca, València, 1496 (Vindel, 1945-1951: III it. 67); Pere Hagenbach, València, 1496 (Ribelles, 1920: I 65). Per aquest motiu a l'hora de parlar d'aquesta edició hem agafat com a possibles dates d'impressió 1490-1496. Siga com siga, el cert és que es tracta d'una edició coetània de la de 1494.

El volum no té enquadernació, amb els quadernets descosits, amb manca de folis i amb nombrosos túnels de paràsits. A pesar de tot això el text es pot seguir considerablement bé, ja que està afectat per poques llacunes i aquestes són d'escassa consideració. L'imprés conté 257 folis (II-CCLXVI) en paper, de 285 × 195 mm, amb una caixa de 210 × 142 mm. El text, de lletra gòtica, està distribuït en dues columnes de 44 línies cadascuna. Les caplletres de començament de capítol estan gravades, encara que hi ha casos en què només hi apareix la lletra de guia. Cada capítol ve acompanyat d'un gravat amb la imatge del sant o de la festa que tracta, alguns dels quals es repeteixen diverses vegades. Aquest incunable conserva 33 quadernets amb quatre bifolis cadascú (a-z^s, 1-3^s, A-G^s, H²), que a continuació descrivim detalladament:

- a: comença pel f. II, ha desaparegut el primer foli del bifoli *i*; el f. II té la part inferior molt deteriorada (amb desaparició de part del full)
- b: complet, però deteriorat
- c: complet (el f. XIXV ratllat)
- d: complet (el f. XXX apareix numerat per error com a xxxi)
- e-f: complets
- g: complet (el f. LVIV ratllat)
- h-r: complet
- s: complet (el f. CXLIII apareix numerat per error com a clxiii)
- t: complet (el f. CLII apareix numerat per error com a clxii)
- u-D: complets
- E: complet (el f. CCXLIX apareix numerat per error com a ccxlviii)
- F: complet (el f. CCLII apareix numerat per error com a clii)
- G: complet
- H: només es conserva el primer foli dels bifolis *i* i *ii* (f. CCLXV I CCLXVI), falten, doncs, sis folis d'aquest quadernet *i*, probablement, un altre quadernet sencer.

3.1.3. El contingut

Si comparem el contingut dels dos incunables a través dels epígrafs que s'hi inclouen veiem que, a pesar que coincideix en bona part, hi ha capítols que apareixen

en un i no en altre. En el quadre següent posem els que recull l'incunable de 1494 i no el de 1490-1496, i a l'inrevés⁷:

En 1494	En 1490-1496
La vida de sanct Marcel, La vida de sanct Vedast, La vida de sanct Aman, La Passió de nostre Senyor Jesuchrist, La vida de sanct Segon, La vida de sanct Marcel Papa, La vida de sanct Gordià, La vida de sanct Nereus e Archileus, La vida de sanct Pancraci, La vida de sanct Prim e de sanct Felicià, La vida de sanct Jaume apòstol qui és apellat Zebedeu, La vida de sanct Nazari e sanct Celsí, La vida de sanct Simplici e sanct Fautí, La vida de sanct Steve Papa, La vida de sanct Mamertí, La vida de sanct Gorgoni e sanct Dorotheu, La vida de sanct Prompt e sanct Jacint, La vida de sanct Leodegari, La vida de sanct Crisant, La vida de la benaventura sancta Katherina de Sena.	De sant Amador, De santa Brígida, De sanct Vicens Ferrer, De sant Onoffre, La vida de sant Roch, La vida de santa Praxedis

Com es pot observar l'incunable de 1494 és molt més complet, amb la transmissió d'una major quantitat de capítols. El de 1490-1496, a més, presenta una diferència important en no incloure el capítol de la Passió de Crist. Ara mateix, no podem donar una causa d'aquesta ausència, que no té res a veure amb la mala conservació del testimoni, sinó en una decisió del curador de no incorporar-la. ¿És possible establir una relació d'açò amb la manca d'aquest capítol en les edicions impreses de 1524, 1547 i 1576, suplida amb la incorporació a l'inici de la traducció de Voragine d'un text de J. Gerson i de textos apòcrifs, com la carta de Lèntulo? Encara està per determinar, però és possible que aquestes edicions del XVI es basaren en el text de l'incunable de 1490-1496 que, en no tenir un capítol sobre la Passió, aprofitaren altres tipus de textos que col·locaren al començament per no barrejar-los amb el *Flos sanctorum*. D'altra banda, la presència del capítol de sant Vicent Ferrer en l'incunable de 1490-1496 podria ser un indicatiu del possible origen valencià de l'edició. A pesar d'aquestes diferències, és innegable la proximitat en forma i fons dels dos incunables, d'ací l'interès d'estudiar-los conjuntament.

3.2. Descripció lingüística⁸

L'extensió de l'obra ens ha obligat a limitar l'estudi a un capítols determinats, en concret als dedicats a les quatre grans festivitats marianes (Purificació, Anunciació, Assumpció i Naixement de Maria), encara que per l'homogeneïtat que presenta el

⁷ El text dels incunables diferencia en capítols separats la «interpretació», és a dir, l'etimologia amb què Voragine encapçalava la vida de cada sant, i la mateixa «vida». Per estalviar repeticions només faig referència a l'epígraf de la vida.

⁸ Per manca d'espai, presentem en aquest apartat només una introducció a la llengua dels incunables catalans del *Flos sanctorum*.

text de cada edició podem extraure les característiques generals més importants. La descripció lingüística la fem en base a I¹ i anotem les diferències amb I².

Les grafies i la fonètica. La grafia *y* apareix com a pronom circumstancial; en mots cultes i noms propis (*Ypapanti, Syon, Dyonís, Yessé, al-leluya*, etc.); i en altres on la *y* fa de semivocal (*huy, may, fruyt, Rey, aygua, caygué*, etc., però també en *hystòria, màrtyr* o *beney*).

Quant a les oclusives bilabials, de tant en tant hi ha alguna vacil·lació entre sordes i sonores, com *reb* o *soptosament*. També apareix la doble *pp* en alguns mots, arcaisme provinent de la llengua llatina: *apparéixer, appellat, apparellar*. En I², pel que fa a les dobles consonants en general, hi ha una tendència a simplificar. En referència a les oclusives dentals, trobem un ús recurrent del grup *-tio*, de clara influència llatina: *resurrecció, perfectió, instrucció, benedictió*, encara que al costat de mots que utilitzen la grafia *c*: *consolació, devoció*, etc. En canvi, I² sol actualitzar la grafia: *resurrecció-resurrecció, maledicció-maledicció*, encara que també pot aparéixer el cas contrari: *purificació-purificació*. Pel que fa a les oclusives velars, en I¹ el fonema sord el trobem al final de paraula amb el dígraf *ch* (també en altres posicions); en I² es representa generalment amb *c*, encara que també hi ha algun cas amb *ch*. També trobem la doble *cc*, com a reminiscència de les grafies dobles llatines: *accusà, peccador*, etc.

En el cas del fonema labiodental fricatiu, apareixen altres reminiscències gràfiques del llatí, com la doble *ff* (*aferrar, naffres, affecte, sofferir*, etc) i la presència del grup *ph* en mots cultes i noms propis (*Epiphanius, propheta, Ephesi, Josaphat, seraphín*, etc.). Quant al fonema nasal alveolar, a causa també de la influència de la llengua llatina algunes paraules presenten dobles *n*, com *annunciació* o *innocent*. La representació del fonema lateral palatal es fa a vegades amb una sola *l*, sobretot a coemçament de paraula (*lit, desliurassen, loaren*, etc.). El fonema palatal fricatiu sord apareix en la major part dels casos sense el suport de la semivocal (*axí, exir, dexeble, congocat, vexell*, etc.).

Troblem alguns grups consonàntics d'origen culte, com ara *sanct* (i tots els derivats). En I² la tendència és a simplificar-los, en el cas de l'exemple indicat: *sant*. L'expressió dels numerals és tractada de diferent manera en cada incunable: en I¹ normalment apareixen en xifres romanes i en I² escrits, encara que hi ha excepcions.

La morfosintaxi. L'article s'utilitza tant amb les formes plenes com amb les asil·làbiques. L'article femení no sol aparéixer amb l'elisió de la vocal (*la assumpció, la ànima, la ascensió, la honor*, etc.). Els demostratius sempre apareixen amb les formes reforçades. Pel que fa als possessius trobem les formes tòniques i arcaiques.

En el cas dels pronoms, s'utilitza sistemàticament la forma *yo* per a la primera persona del singular. Els pronoms febles s'empren tant en les formes plenes (*me so-terren, te accusà, nos ha ajustats*, etc.) com en les formes asil·làbiques (*m'à feta, t'ajudí, s'adormí*, etc.); i la seua posició varia entre davant i darrere del verb.

L'ús dels relatiu és divers, en la majoria de casos s'empra *qui* per als nominatius, siguen de gènere masculí o femení, i amb antecedent de persona i de cosa (*una cosa qui stà, lo meu nom qui és meravellós, aquella qui porta Jesu Christ*, etc.), i el *que* només per a l'acusatiu (*un libre que féu sanct Johan, ço que-s lig, ram de palma que yo t'é portat*, etc.). Però, també ens trobem amb casos en els quals el *que* està reservat per al femení (*açí és aquella que may no sabé*) o destinat a coses (*la dolor que no-s partia d'ell*).

Quant a la morfologia verbal, la primera persona del singular del present d'indicatiu apareix sense desinència, la segona persona del perfet simple amb la desinència *-ist* (*concebist, reposist, rebist*, etc.) i l'imperfet de subjuntiu amb *-ss-* (*anassen, soterràssem*, etc.). A més, trobem el futur i el condicional sense la *d* epentètica: *tolria, volrà, porà*, etc. Els participis concorden amb el mateix gènere del subjecte: *la Verge Maria lo véu ne fonch molt espantada*. La primera i la segona del plural acaben en *-am* i *-au*: *prengam, ajustam, aportau, pensau*, etc. Apareix de manera continuada la tercera persona del perfet fort del verb *dir*: *dix*. En els verbs *venir* i *tenir* (i derivats) s'utilitzen les formes en *e*: *vengut, tengueren*, etc. El verb *ser* fa funcions d'auxiliar (*fonch venguda de cercar, fonch molt mogut a plorar*, etc.), encara que també s'utilitza el verb *haver*. La segona persona del singular del present d'indicatiu del verb *ser* apareix a vegades amb la forma *es*, probablement per influència del llatí. El verb *haver* també el trobem amb el sentit de 'tenir': *per què has tu paor, on has tu la carta*. La velarització de la tercera persona del perfet simple del verb *ser* (*fonch*) és sistemàtica en I¹, en canvi en I² és molt escassa. Les formes del present de subjuntiu d'aquest verb no apareixen velaritzades (*sia, sies*, etc.).

El lèxic. Com no podia ser d'una altra manera, es caracteritza pels arcaïsmes, els cultismes i els llatinismes. A més a més, el text tendeix a introduir anacronismes respecte al context dels diferents capítols (com *ara, bisbe* per 'sacerdot jueu'). I² en molts casos reformula i allarga alguns sintagmes: *car més pecca que l'home / car la dona més greument pecca que l'home, la ànima de la Verge Maria / la santíssima ànima de la immaculada Verge Maria, qui aquesta dona portà / lo qual aquesta santíssima senyora portà, la Verge Maria / la sacratíssima Verge Maria senyora nostra, la Sglésia ho creu / ho creu la sancta mare Sglésia Cathòlica, gloriosa del món e regina / gloriosa senyora del món e regina del cel, Maria mare de nostre Senyor / la sacratíssima Verge Maria mare del redemptor nostre Jesucrist*, etc. També trobem alteracions de la sintaxi: *desiges saber senyora mia / desiges senyora mia saber, del trib de Judà hagueren mullers / hagueren mullers del trib de Judà*.

Contat i debatut, el text dels incunables, en els quatre capítols que hem consultat, presenta una llengua prou homogènia, culta i formal, coherent amb les característiques del català de la segona meitat del XV. A més, el text presenta una marcada influència del llatí: la dependència de la traducció a l'original, el caràcter religiós del text i la influència de l'estil llatinitzant de l'època expliquen aquest fet. Les diferències entre ambdós incunables indiquen que, a pesar de ser coetanis, I¹ té un caràcter més arcaïtzant i, en canvi, I² prefereix –no d'una forma sistemàtica, però sí més o menys evident– actualitzar i modernitzar la llengua i l'estil, que tendeix a un major recargolament, almenys quan es refereix als personatges i elements més sagrats.

3.3. Relació dels incunables catalans amb la tradició manuscrita anterior: aproximació a les semblances i les diferències

A l'hora d'estudiar la relació entre els incunables del *Flos sanctorum* català i tota la tradició anterior amb l'objectiu d'esbrinar els canvis que s'han anat introduint, ens trobem amb un camp molt fèrtil, però encara poc conreat. Si a açò afegim el nombre de testimonis conservats, l'extensió i la manipulació a què ha pogut estar exposada l'obra a causa de l'ús i la fortuna d'aquesta, qualsevol aproximació a aquesta temàtica esdevé una tasca pràcticament inabastable, encara que necessària per poder conèixer

la transmissió d'aquesta traducció. L'espai reduït d'aquesta comunicació no em permet estendre'm massa sobre açò, així que exposaré de forma breu els resultats als quals he pogut arribar fins ara en l'estudi de aquestes relacions i em limitaré a posar uns pocs exemples representatius.

És del tot acceptat pels investigadors que els diferents manuscrits i els incunables que contenen el *Flos sanctorum* en català pertanyen a una mateixa traducció realitzada a finals del segle XIII a la Catalunya Nord, possiblement a Sant Miquel de Cuixà (Voragine, 1977: XV, XXII I 503). Com era normal a l'edat mitjana els diferents copistes es deixaven un marge de llibertat a l'hora de traslladar un text, llibertat que aprofitaven per actualitzar-lo i, si ho consideraven necessari, modificar-ne l'estil o, fins i tot, afegir o completar diversos fragments. En el cas de la traducció catalana de la *Llegenda daurada* podem resseguir aquestes modificacions. Per a aquesta comunicació hem comparat fragments de l'incunable I⁹ amb el ms. P i amb el ms. V.

Potser els canvis més evidents són els lingüístics, camp en què els copistes més intervenien deixant traslluir la seua varietat diacrònica i dialectal, quan no transportant el text que traslladaven al seu propi context lingüístic. La meua intenció no és valorar aquestes variants, sinó centrar-me en concret en els canvis de contingut i poder extraure algunes conclusions sobre la transmissió del text català del *Flos sanctorum*: afegits, omissions i substitucions lèxiques. En principi, podem dir que I¹ (i, per extensió, I²) fa servir un text que es remunta a P, però no directament sinó a través d'un ms. proper a V.

<i>ms. P</i>	<i>ms. V</i>	<i>I¹</i>
Mays, complitz ·xl· dies, en lo ·xl· dia entrava en lo temple, e oferia l'emfant an ofersons. E si avia enfantada femna, ela doblava los dies quant a l'ajustament dels omes, e quant en l'entrament del temple. (Purificació)	mas, complits XL dies, en lo XLè die entrave en lo templa e offeria l'infant ab offersons. E, si havia filla, ella doblave los dies, quant a l'ajustament d'ome e al intrament del templa.	Mas, al ·xl· dia entrava en lo temple e offeria l'infant ab offeretes. E, si havia filla, ella doblava los dies quant a l'entrament del temple.
Fo un dia que ela hac tan gran desig del seu Fil, per què li aparec un àngel ab mot gran resplandor e saludà-la ab honor ayxí con a Mare del Seyor ni co a regina... (Assumpció)	Ffo hun die que ella ach ten gran desig del seu Fill, que lo seu coratge ne fo molt mogut a plorar, per ço car no-s podia sofferir de la companya de son Fill. Per què hun àngel li aparech ab molt gran resplandor, e saludà-la ab honor, axí com Mare del Senyor...	E un dia, axí com fonch venguda de cercar los santuaris del seu fill, li vench tan gran desig de Jesu Christ que lo seu cor ne fonch molt mogut a plorar, per ço com no-s podia més comportar de la companyia del seu fill Jesu Christ. Per què, encontinent, li aparegué un àngel molt resplandent e saludà-la ab honor, axí com a mare del Senyor, e dix-li...

⁹ A partir de l'edició de les festivitats marianes (Purificació, Anunciació, Assumpció i Nativitat) inclosa al meu treball d'investigació.

En el primer fragment es veu clarament que V està més a prop de P, en sintaxi i en lèxic, que de I¹, que presenta una redacció més acurada. En el segon, en canvi, I¹ depén de V, que amplia la descripció emocional de la Mare de Déu, seguint més de prop el que apareix en el text llatí¹⁰. La dada d'arribar dels llocs de la Passió abans de rebre la visita de l'àngel és un afegit de I¹, encara que és un element que ja apareix en altres tipus de textos assumpcionistes. V, doncs, se situa, com ja palesa la datació del manuscrit, a mig camí entre P i I¹. Tanmateix, la versió que pren I¹ com a font no és pròpiament V, sinó un text que recolliria solucions que apareixen a P i I¹ i no a V:

<i>ms. P</i>	<i>ms. V</i>	<i>I¹</i>
La primera fo per rasó de l'orde a demostrar, so és: que l'orde de repa-ració resposés a l'orde de destrució. On enayxí co-l diable temptà la femna per so que la aduxés a duptament, e per aquel duptament a con-sentiment, e per consentiment a decasement; enaxí l'àngel denuncià a la Verge l'aveniment... (Anunciació)	La primera fo per raó de l'orde a demostrar, ço és, que la orde de reparació resposés a l'orde de decahiment; en axí l'àngel denuncià a la Verge l'eveniment	La primera raó fonch per raó de l'orde a demostrar, ço és, que l'orde de reparació res-pongués a l'orde de destrució, on, axí com lo diable aportà la fembra a temptament, e per aquell temptament a consen-timent, e per consentiment a decahiment, enaxí l'àngel annuncià a la Verge Maria l'adveniment...
E prec-te que la mia ànima, quant hixirà del cors, no veyà negun esperit terrible ni maligne ni no agen poder en mi... (Assumpció)	E prech-te que la mia ànima, quant axirà del cors, no veyà nagun sperit terrible, ne no agen poder en mi...	E prech-te que la mia ànima, com exirà del meu cors, que no veja negun spirit maligne...

La cita del capítol de l'Anunciació en P i en I¹ –seguint al text llatí– inclou un fragment que no apareix a V, encara que I¹, que s'allunya dels models, modifica la redacció i elimina «el dubte de la dona» (possiblement per un error de còpia). En l'Assumpció ens trobem amb un exemple força curiós ja que P parla de no veure cap esperit «terrible ni maligne», V només «terrible» i I¹ només «maligne».

A més dels afegits o omissions, segons es mire, un altre indicador que marca la dependència o l'actualització és el lèxic. V oscil·la entre la dependència a P, la proximitat a I¹ o l'enllaç a mig camí entre l'un i l'altre: *aplegar*(P) / *aplegar*(V) / *ajustar*(I¹), *femna* / *filla* / *filla*, *escampada* / *escampade* / *posada*, *servar* / *seguir* / *seguir* (Purificació); *ministeri* / *ministeri* / *misteri*, *sers* / *servents* / *servents* (Anunciació); *puyament* / *pujament* / *assumpció*, *costa* / *costa* / *prop*, *conçeubec* / *concebé* / *se encarnà*, *sobelesquen* / *sabullesquen* / *soterren*, *triset* / *trenca* / *tallat* (Assumpció); *femnes* / *fembres* / *dones* (Nativitat). A partir del lèxic, veiem en I¹ –i també en V quan coincideix– respecte a P tres menes de comportament a l'hora d'actualitzar: 1) busca un sinònim més acord amb la seua varietat diacrònica en el mateix nivell de formalitat (*costa* > *prop*); 2) substitueix per

¹⁰ La consulta del text llatí de la *Legenda aurea* a partir de l'edició de Maggioni (Varazze, 1998).

un sinònim menys culte (*escampada* > *posada*) i 3) es permet un sinònim més literari, culte o específic (*aplegar* > *ajustar*)¹¹. Aquesta tendència d’oferir una versió més literària i modernitzada la trobem sovint en I¹, vegeu com a exemple la primera cita que he donat («Mas, al ·xl· dia entrava en lo temple...»), en què amb la simplificació s’estalvia la repetició del numeral, o aquest altre:

<i>ms. P</i>	<i>ms. V</i>	<i>I¹</i>
E aysò dit, l’àngel se-n puyà al cel ab molt gran lum; e la palma que l’àngel li adux resplandia de mot gran resplandor e era la vergua molt vert, mes les fules d’ela eren resplandens ayxí con estela matutinal. (Assumpció)	E, açò dit, l’àngel se’n pugà al cel ab molt gran lum. E la palma que li àngel li aduix, resplandia de molt gran resplandor. Era la vergua molt verda; mas les fulles d’ella éran molt resplandents, com estela matinal.	E, açò dit, l’àngel se’n pujà al cel ab molt gran resplandor. E la palma que l’àngel li portà maravellosament resplandia e era la verga molt verda e les fulles resplandents com stela matinal.

En substituir «lum» per «resplandor» –un mot més culte i formal–, a continuació I¹ no pot utilitzar «resplandia de molt gran resplandor», seria massa reiteratiu; per aquest motiu simplifica i diu «maravellosament resplandia».

A l’hora de fer l’edició dels capítols dedicats a les festivitats de la Mare de Déu ha estat necessària la consulta tant de l’edició de P com del text llatí, en especial per resoldre alguns dubtes o per veure com es resolien certs passatges. D’aquesta consulta, ni sistemàtica ni exhaustiva, han aparegut alguns casos d’interès que ofereixen algunes hipòtesis sobre la traducció catalana de la *Llegenda daurada* i la seua transmissió.

Mes enllà dels casos de fragments que apareixen a P i que I¹ no recull, potser perquè els incunables es basaven en una còpia anterior encara per determinar amb llacunes, o dels casos en què ni P ni I¹ recullen fragments que si es troben al text llatí, a vegades fins al punt que sense tenir present l’original no s’entén del tot el sentit de la traducció, trobem exemples com el següent, en el qual P i I¹ ofereixen dos finals alternatius al capítol de l’Epifania, i permeteu que em salte en aquest punt l’acotació inicial de les festivitats de la Mare de Déu amb exemples significatius d’altres capítols:

<i>ms. P</i>	<i>ms. V</i>	<i>I¹</i>
Mays, complitz ·xl· dies, en lo ·xl· dia entrava en lo temple, e oferia l’emfant an ofersons. E si avia infantada femna, ela doblava los dies quant a l’ajustament dels omes, e quant en l’entrament del temple. (Purificació)	mas, complits XL dies, en lo XLè die entrave en lo templa e offeria l’infant ab offersons. E, si havia filla, ella doblave los dies, quant a l’ajustament d’ome e al intrament del templa.	Mas, al ·xl· dia entrava en lo temple e offeria l’infant ab offerstes. E, si havia filla, ella doblava los dies quant a l’entrament del temple.

¹¹ En algunes ocasions el text que recull I¹ no entén l’original: quan parla en la Purificació de les propietats de la coloma posa «Ella fa lo lit de palla», quan P diu «Los gras lig de la pala», és a dir, «Ella escull els grans de la palla», que s’ajusta al text llatí («grana legit»).

<i>ms. P</i>	<i>ms. V</i>	<i>I¹</i>
Fo un dia que ela hac tan gran desig del seu Fil, per què li aparec un àngel ab mot gran resplandor e saludà-la ab honor ayxí con a Mare del Seyor ni co a regina... (Assumpció)	Ffo hun die que ella ach ten gran desig del seu Fill, que lo seu coratge ne fo molt mogut a plorar, per ço car no-s podia sofferir de la companya de son Fill. Per què hun àngel li aparech ab molt gran resplandor, e saludà-la ab honor, axí com Mare del Senyor...	E un dia, axí com fonch venguda de cercar los sanctuaris del seu fill, li vench tan gran desig de Jesu Christ que lo seu cor ne fonch molt mogut a plorar, per ço com no-s podia més comportar de la companyia del seu fill Jesu Christ. Per què, encontinent, li aparegué un àngel molt resplendent e saludà-la ab honor, axí com a mare del Senyor, e dix-li...

A primera vista pot semblar que I¹ reformula la versió de P i amplia les dades sobre els cossos dels reis, però en realitat aquest doble final apareix ja recollit en la tradició llatina del text: l'opció de P la trobem en la branca representada per l'arquetipus que Maggioni anomena LA2 i la de FS en el manuscrit V¹², testimoni d'una branca a banda (Varazze, 1998: vol. i, xvii). Per ara aquest cas és únic, perquè m'he trobat més sovint fragments de certa rellevància que recull la branca de LA2 i no apareixen després ni al ms. llatí V, ni a P ni a I¹. Així passa al capítol de l'Assumpció en què no es recull l'advertència de sant Jeroni sobre els elements apòcrifs de la narració (126-130)¹³ i tot el text que hi ha a partir del miracle dels monjos als quals se'ls apareix un dimoni davant d'un llac (311-528); o en el de la Purificació en què no hi és la referència al mite de Prosèrpina (118-120) ni tampoc el final (181-237). En un primer moment es podria pensar en llacunes del ms. llatí que fera servir P, però l'extensió en alguns casos del text no recollit, la coherència interna del fragment i la coincidència quasi sempre amb solucions d'una de les dues branques del text llatí fa pensar que la font de P –i, per tant, d'I¹– estiguera vinculada d'alguna manera amb algun ms. llatí d'aquesta branca.

A vegades ocorre que alguns fragments de certa extensió apareixen en I¹ i, en canvi, P i el ms. llatí V no el recull, com trobem en el capítol de la Nativitat de Crist¹⁴, que no recull les dues històries sobre l'emperador Octavià que hi ha després de la llegenda de la Sibila (101-109) ni la referència a Pere el Cluniacenc i la segona aparició de la Mare de Déu a Hug de Sant Víctor (140-153).

Totes aquestes dades que he arreglat fins ara, i algunes més que m'estalvie de citar per no fer molt farragosa aquesta exposició, no permeten extraure unes conclusions clares i definitives sobre les relacions entre les diferents versions de la traducció catalana del *Flos sanctorum* i el text llatí. Tanmateix, podem dir que hi ha una relació més o menys estreta entre el text català i la branca representada pel ms.

¹² No confondre aquest ms. V de la tradició llatina del text amb el ms. V català.

¹³ Els números fan referència a la divisió interna del capítol que fa servir Maggioni en la seua edició llatina.

¹⁴ Les diferències d'aquest capítol en P i I¹ són nombroses i mereixen un estudi a banda.

llatí V, amb variants ben significatives respecte a l'altra branca de la font llatina, LA2. Potser, fins i tot, la traducció utilitzara un manuscrit híbrid que incloguera variants de les dues famílies. Com explicar el final del capítol de l'Epifania o les diferències en el de la Nativitat? Açò suposa encara un complicat trencaclosques. Al meu parer, el text d'I¹ –o algun manuscrit no molt anterior que haguera funcionat com a base dels incunables– tingué a la mà alguna versió llatina de la *Legenda aurea* amb què pogué confrontar la traducció.

A pesar de l'interés de l'estudi encetat i, per aquesta raó, l'interés també per donar a conèixer els primers resultats, sols es poden oferir algunes hipòtesis que l'estudi individual dels problemes que planteja cada capítol dels incunables en relació amb els testimonis manuscrits anteriors i amb el text llatí que serveix de base podran anar confirmant o desmentint. Siga com siga, el plantejament del problema és el primer pas per trobar la solució.

BIBLIOGRAFIA

- Aragüés Aldaz: «Tendencias y realizaciones en el campo de la hagiografía en España», *Memoria Ecclesia*, XXIV, 2004, pp. 441-560.
- Baños Vallejo, Fernando: *Las vidas de santos en la literatura medieval española*, Madrid, Ediciones del Laberinto, 2003.
- Berger, Philippe: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Edicions Alfons el Magnànim (IVEL), 1987.
- Biteca-Bibliografía de Textos Catalans Antics* [en línia], University of California, agost 2006, <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/proleg.html>> [consulta: 18-10-2006].
- Canet, José Luis: «Hagiografía valenciana (1470-1600)», en *Les cahiers de Framespa* [en línia], Centre National de la Recherche Scientifique, <http://www.univ-tlse2.fr/framespa/articles/articles_fiche.php?id=3A> [consulta: 02-11-2006].
- García Craviotto, Francisco: *Catálogo general de incunables en bibliotecas españolas*, Madrid, Dirección General del Libro y Bibliotecas, Ministerio de Cultura, 1988, 2 vols.
- Ribelles Comín, José: *Bibliografía de la lengua valenciana*, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, vol. I, 1920.
- Varazze, Iacopo da: *Legenda aurea*, ed. Giovanni Paolo Maggioni, Florència, Sismel-Edizione del Galluzzo, 1998, 2 vols.
- Vindel, Francisco: *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945-1951, 10 vols.
- Voragine, Jacobus de: *Vides de sants rosselloneses*, ed. Ch. S. M. Kniazzezh, E. J. Neugaard i J. Coromines, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1977.
- Voràgine, Jaume de: *Llegenda àuria*, ed. Nolasca Rebull, Olot, 1976.